

Barna Ildikó – Pető Andrea (2012) *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten.*

Budapest: Gondolat.

Rendhagyó vállalkozásba fogott Barna Ildikó, az ELTE Társadalomtudományi Kar Társadalomkutatások Módszertana Tanszék adjunktusa és Pető Andrea, a CEU Társadalmi nemek tanszékének docense, amikor levéltári források szisztematikus kvantitatív szociológiai feldolgozása és elemzése révén láttak neki a II. világháború utáni politikai igazságszolgáltatás, azon belül is a népbíróságok² történetének bemutatásához. Rendhagyó, hiszen ahogyan arra a szerzők a kötetük bevezetőjében is rámutatnak, egészen újszerű megközelítésnek mondható, hogy a népbíróságok történetét ne a korábbi kísérletekre jellemző egyes ügyek mikroszintű, esettanulmányyszerű elemzése vagy összefoglaló módon nyert egydimenziós leíró statisztikák révén mutassák be, hanem a meglévő aktákból történő véletlen mintavétellel kiválasztott ügyek mintájának részletes bekódolásával egy olyan adatbázishoz jussanak, amely immáron az ügyek jellemzői közötti összefüggések kimutatására, ezáltal klasszikus értelemben vett hipotézistesztelésre is alkalmas. A kutatás hozadéka tehát a kötetben az olvasók elé tárt eredményeken túl egy új típusú forrásanyag-feldolgozási, módszertani szemlélet bemutatása és akkurátus, részletesen dokumentált végrehajtása, amely mások számára iskolapéldaként használható. A nagy számban rendelkezésre álló azonos típusú társadalmi produktumok – jelen esetben népbírósági perek anyagai – közül való mintavétel, és az információk kvantifikálása lehetőséget ad olyan hipotézisek tesztelésére, amely feltevéseket eddig a történészek vagy nem is vizsgáltak, vagy nem tudtak pontos válaszokat adni. A kutatók által használt módszertani keret azonban erre most lehetőséget ad, és így bővíti azt a tudást, amely eddig a második világháborút követő népbírósági gyakorlatokról volt ismert.

Adja magát a kérdés, hogy vajon miért pont a népbíróságok történetének feldolgozását választották a szerzők kötetük témájául, illetve az alkalmazott új módszertani megközelítés tárgyául. Barna Ildikó és Pető Andrea szerint jellemző, hogy a II. világháborút követő politikai igazságszolgáltatás emlékezete és története konfliktusba, ellentmondásba keverednek egymással: más jelenik meg a közbeszédben és a közgondolkodásban, mint amit a szaktörténészek kutatásaikkal feltárnak. A népbíróságok témája ráadásul erőteljesen átpolitizált, és a közvélekedésben a mai napig tartja magát az elképzelés, miszerint a népbíróságok igazából nem a II. világháborús bűnök feltárását és az elkövetők megbüntetését szolgálták, hanem sokkal inkább politikai célokat. A szerzők éppen ezért jogi folyamatként közelítették meg a népbíróságok működését, és ezért nyúltak kvantitatív alapokon nyugvó feldolgozási apparátushoz, amelynek segítségével a lehető legobjektívebb módon tárható fel a magyarországi népbíróságok II. világháborút követő működése.

A kötet összesen öt fejezetből áll. A bevezetőt követő első fejezet a magyar népbírósági rendszer kialakulását, felépítését, jogi hátterét és működését mutatja be. A népbíróságok 1945-től kezdődő felállításakor még a hatályos, vagyis a világháború

¹ ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék

² A népbíróságokat a második világháború során elkövetett bűncselekmények feltárásának és az elkövetők felelősségre vonásának céljából hozták létre. A recenzált könyv által közölt információk alapján elmondható, hogy 1945 januárjától kezdve országszerte több ilyen testület – köztük a vizsgált anyagok forrását jelentő Budapesti Népbíróság – és azokon belül is több népbírósági tanács működött. A tanácsot jogi képzettséggel nem rendelkező népbírák alkották, akik mellett egy szakképzett bíró segédkezett a népbírának az ítéletük meghozatalában, de csak annyiban, hogy felvázolta a jog adta lehetőségeket a döntéshez.

előtti jogszabályok adták meg a jogi keretet a működéshez, és csak fokozatosan alakult ki a népbíróság mint különálló bíróság hatáskörét szabályozó jogi keret. Ennek az áttekintő fejezetnek az a fő célja, hogy bemutassa, mennyire komplex és dinamikusan alakuló, változó jogi háttérrel működött a népbíróság intézménye. Ez egyben azt is megvilágítja, hogy mennyire nehéz egységesen kezelni és univerzális következtetéseket levonni a népbíróságok működésére vonatkozóan, vagyis valóban indokolt olyan kutatási módszer alkalmazása, amely képes ennek a komplexitásnak a dinamikus kezelésére. A fejezet nagyon fontos információkat tartalmaz a népbíróságok működéséről, és ezeknek az elemeknek az ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy a könyv későbbi, a kutatás eredményeit feldolgozó fejezeteket megértse az olvasó. Nem kis kihívást jelent ugyanakkor a legfontosabb jellemzők bemutatása, a laikus – vagy inkább nem történész – olvasók „képbe hozása”. Első olvasásra néhol el is vesztethet az ember a különböző jogi szaknyelvi rövidítésekben, rendeletekre és törvényekre való utalásokban, és ez kissé megnehezíti a szöveg befogadását.

A következő kihívást a kutatás konkrét módszertanának ismertetése jelenti, amelynek leírása a kötet második fejezetében található. A kutatók fő célja az volt, hogy a kiválasztott ügyek elemzése során kapott eredmények ne csak a kiválasztott konkrét eseteket jellemezzék, hanem az így kapott megállapítások általánosíthatóak legyenek a feldolgozásra ki nem választott ügyekre is. Ez a logika a szociológusok számára ismerős, hiszen mindenféle valószínűségi mintavételnek ez az alapja. Kevésbé bevett megközelítést jelent azonban történeti források feldolgozása során. Éppen abból a célból, hogy legitimálják ezt az újfajta megközelítést, a szerzők igen részletesen és alaposan bemutatják a kiválasztás logikáját, a kiválasztás mögött megbújó módszertani feltevéseket, és magát a konkrét kiválasztási módot is. A Budapest Főváros Levéltárában fellelhető és 1945-1949 közötti ügyeket tartalmazó 22 ezer budapesti népbírósági aktából évenként 100, összesen 500 darabot választottak ki a kutatók véletlenszerűen. Bár a szerzők megjegyzik, hogy általánosítani ebből a mintából a megmaradt, vagyis a mintavétel kereténél szolgáló előbb említett akták sokaságára lehet, arról azonban nem olvashatunk, hogy milyen mértékű lehet az akták vesztesége, vagyis körülbelül hány olyan akta lehet, ami be sem kerülhetett a mintavételi keretbe, mert nem fellelhető, és hogy ennek milyen hatása lehet a levont következtetésekre.

A kiválasztott akták feldolgozása kérdőívekre hasonlító kódoló lapok, úgynevezett adatlapok segítségével történt. Az adatfelvételt nehezítette, hogy egy akta különböző szintű potenciális megfigyelési és elemzési egységeket tartalmaz. Információ gyűjthető ugyanis magáról az aktáról, az ügyről, a vádlottakról, az ügyvédekről, a vádakról, a tárgyalásokról, az ítéletekről és a beidézett tanúkról is, és az elemzések is ezeken a különböző szinteken végezhetőek el. Azt, hogy a kutatók mennyire komolyan vették a munkájukat, és hogy mennyire körültekintően akartak eljárni az adatfelvétel során jól mutatja, hogy a kiválasztott 500 akta éles feldolgozása előtt egy próbakódolás során véglegesítették a kódlapokat, valamint egy szakértői kerekasztalt is összehívtak, ahol a téma neves hazai kutatói számára prezentálták a kutatási tervüket és a kidolgozott mérőeszközöket. Manapság egészen ritkaságszámba megy ilyen szakértői kerekasztaloknak az alkalmazása, ezért is példaértékű, ahogyan a szerzők saját kutatásuk érdekében még a nagy volumenű adatfelvétel előtt kikérték a kollégák véleményét az új típusú adatfelvétellel kapcsolatban.

A kötet módszertani fejezete több bekezdésben is utal a kódolók munkájára. A kutatás irányítói a kódolókra nem egyszerű adatrögzítőként tekintettek, hanem figyelembe vették mindazokat a személyes ismereteket is, amelyekkel a kódolók a legkülönbözőbb utakon keresztül (személyes, családi történetek vagy iskolai, esetleg filmes élmények alapján) a népbíróságokról rendelkezhetnek. Újdonságszámba megy az is, hogy az egyes bekódolt aktáról minden kódolónak egy hangfájlt kellett készíteni,

amiben minden olyan további, jellemzően kvalitatív információt meg tudtak osztani a kutatókkal, amelyeket a részletesen kidolgozott kódlapok kitöltése után is fontosnak tartottak közölni. A kódolók ilyen jellegű, tulajdonképpen használhatjuk azt a kifejezést, hogy *demokratikus* bevonása a kutatásba több módon is javítja az adatok minőségét. Motivált kódolók jobb minőségű kódolást végeznek, és még ha lenne is olyan információ, amire a kódlapok nem kérdeznek rá, azt maguk a kódolók tudják rögzíteni a hangfájlokon.

A kutatás módszertanát részletező fejezet következő nagyobb egysége azzal foglalkozik, hogy a lekódolt lapokból miként építhető fel az az adatbázis, amelyet aztán elemezni lehet. Itt kerül bemutatásra, hogy miként lehetséges a különböző szintű (az ügyekre, vádlottakra, tanúkra vonatkozó) adatok megragadása. Az egész módszertani fejezetre igaz, hogy a szerzők rendkívül didaktikusan, logikusan, lépésről lépésre vezetik az olvasót a módszertani tudnivalók útján. Egyeseknek, főleg azoknak, akik szociológusként járatosak a különböző típusú kvantitatív kutatásokban, talán túl részletezőnek vagy szájbarágósnak tűnhetnek ezek az oldalak, de a szerzők jól érzékeltetik, hogy mennyi különféle, még egy szakavatott olvasó számára sem evidens problémába ütköztek, amelyeket meg kellett oldaniuk ahhoz, hogy eljussanak az elemezhető adatbázisig. Ilyen probléma volt például az, hogy egy olyan adatbázist kellett építeni, ami egyben tudta kezelni a különböző szintű megfigyelési, illetve elemzési egységeket. Hiszen információkat lehetett feljegyezni magáról az aktáról, vagyis a pererről, de a peren belül az egyes vádlottak, tanúk, sértettek demográfiai profiljáról, az ügyvédekről és a tárgyalásokról is. A fejezet egyúttal pont emiatt a már-már kézikönyvszerű leírás miatt lehet hasznos azok számára, akik a könyvvel megismerkedve maguk is szeretnék hasonló kutatást lefolytatni. Azt is figyelembe kell venni, hogy a szerzők azért is ragaszkodhattak az ilyen részletes leíráshoz, hogy eloszlassák a módszer alkalmazhatósága nyomán felmerülő kételyeket azokban, akik számára ez az eszköz még szokatlan módszer történeti források feldolgozására.

A módszertani fejezet érzékletesen mutatja be, hogy mennyire aprólékos és nagy precizitást igénylő munka áll az akták bekódolása és adatbázissá alakítása mögött. Bár minden kutatás más és más, azok számára, akik a kötet elolvasása után maguk is kedvet kapnak hasonló módszertanú kutatás kivitelezéséhez, bizonyára informatív lett volna, hogy ekkora adattömeget hány kódoló kódolt be, és hogy mennyi ideig tartott a kutatás ezen szakaszának egyik vagy másik fázisa.

A módszertani leírást követően a harmadik fejezettel nyílik meg a kötetben az eredmények bemutatása. A szerzők elsőként arra világítanak rá, hogy korántsem tekinthetők egységesnek a népbírósi perek, ezért az ügyeket összesen ötféle csoportba sorolták. A szerzők szerint az ügyek között relatív többségben voltak azok, amelyek a háború alatt zsidók sérelmére elkövetett eseteket vizsgáltak. A második leggyakoribb pertípusnak a szélsőjobboldali szervezeti tagság nyomán lefolytatott perek számítottak. Körülbelül minden további nyolcadik per foglalkozott nem zsidók sérelmére elkövetett cselekményekkel (például szovjet katonák ellen elkövetett cselekményekkel). Hasonló arányban voltak megtalálhatóak a politikai ideológiai perek, melyek már a háború után bekövetkező időszakban történt cselekményekkel voltak kapcsolatosak. Végül a maradék ügyeket a háború utáni, zsidó sértettekkel kapcsolatos perek (például verbális antiszemitizmus) tették ki. A szerzők elemzése arra mutatnak rá, hogy míg közvetlenül a háború után valóban a II. világháború során elkövetett ügyek tárgyalása állt a népbírósi perek tevékenységének fókuszában, addig 1949 felé haladva egyre nagyobb arányban találhatjuk meg az ideológiai pereket.

A kutatók előtt innentől kezdve számtalan lehetőség állt, hogy a különböző változók (pertípusok, tanúk, vádlottak, sértettek, ügyvédek különböző jellemzői) között különféle összefüggést keressenek. Ez azonban könnyen vezethetett volna *ad hoc* elemzésekhez, így érthető, hogy maguk a szerzők is igyekeztek keretet szabni az elemzésüknek. A szerzők célja elsősorban az

volt, hogy leíró jellegű, illetve egyszerűbb összefüggéseket feltáró elemzést adjanak. A létrehozott ötféle pertípus válik a könyv későbbi elemzéseinek egyik legfontosabb változójává. A különböző leíró elemzések mellett a szerzők grafikonokkal igyekeznek vizualizálni a fontosabb eltéréseket a különböző pertípusok között. Ez egy nagyon olvasóbarát megoldás lenne, az olvasó azonban, aki először találkozik az említett tipizálással, még nem járatos annyira a perek között, hogy mindig képes legyen beazonosítani, hogy a grafikonon olvasható „1. pertípus” vagy „2. pertípus” kategóriák alatt konkrétan mely perek is találhatóak.

A perek vádlottjainak többsége férfi volt, a perek időpontjában jellemzően 30–50 év közöttiek, többségében községekből származtak (ez azért is szembetűnő, mert a kutatók kizárólag a Budapesti Népbíróság aktáit elemezték), és a népességnél valamivel magasabb iskolai végzettség volt jellemző rájuk. Figyelemreméltó, hogy az eredmények szerint a Budapesti Népbíróság elé került vádlottak közel fele volt tagja valamilyen nyilas szervezetnek, de ők szinte mind csak a háború alatt elkövetett cselekmények miatt kerültek a bíróság elé.

A vádlottak mellett a tanúk és az ügyvédek demográfiai profilját is felvázolják a kutatók, ezeknek a szereplőknek a vizsgálata mindeztidőig kívül esett a kutatók fókuszán. Az, hogy ilyen különféle megfigyelési egységekről történt adatgyűjtés, lehetővé teszi, hogy ezek egymással való kapcsolatát is vizsgálják a szerzők. Így olyan összefüggéseket képesek feltárni, mint hogy a magasabb társadalmi pozíciójú vádlottak nagyobb arányban rendelkeztek fizetett ügyvéddel, a fizetett ügyvéd alkalmazása pedig jellemzően azzal járt, hogy ezekben az esetekben magasabb arányban tanúskodtak a vádlott mellett a beidézett tanúk. Mindezek természetesen befolyásolhatták az ítéleteket is, és mivel maguk az ítéletek is rögzítésre kerültek, ennek tesztelését is elvégezték a szerzők, és a különböző pertípusokon belül tudták az eredményeket bemutatni, az esetleges különbségekre rámutatni.

A kötetben többször tesznek utalást a szerzők arra, hogy a politikai igazságszolgáltatás II. világháború utáni történetét a társadalmi nemek szerint külön is érdemes megvizsgálni. Az erről szóló külön fejezet követi a kvantitatív kutatási eredményeket bemutató részt. A társadalmi nemek fókuszából történő külön vizsgálatra a szerzők szerint azért van szükség, mert az eddigi népbíróság-történet tulajdonképpen férfiak története, és kevés figyelem jutott a női szereplőkre, holott mind a vádlottak, mind a népbírók között voltak nők. A kiválasztott ügyek összes vádlottjának közel ötöde volt nő a kutatás eredményei szerint, és a háború utáni, vagyis a jellemzően verbális antiszemitizmust takaró ügyek során felülreprezentáltak a vádlottak között, hiszen ezen ügyek vádlottjainak közel 40 százaléka volt nő. A kutatási eredmények leszámolnak azzal a történeti mítosszal, miszerint a népbíróság elé került háborús bűnös vagy nyilaskeresztes nők fiatal, eltévelyedett nők voltak. A női vádlottak többsége is középkorú, felülreprezentáltak körükben is a községből Budapestre költözők és magasabb iskolai végzettségűek a korabeli átlagosnál. Ezek a karakterjegyek arra utalnak, hogy a nők aktívan vettek részt a különböző ügyekben, vagyis nem támasztható alá az az elképzelés, miszerint az eseményekbe belesodródva, véletlenül keveredtek volna bele ezekben az esetekben. Az eredmények szerint az igazságszolgáltatás kettős módon bánt a női vádlottakkal. Egyrészt nagyobb arányban mentették fel a férfi vádlottakhoz képest őket, ugyanakkor a női és a férfi elítéltek körében nem látható jelentős különbség a büntetés szigorúságában, amennyiben elítélték őket.

Az aktív női részvétel másik lehetősége a népbírók közt adatott meg. Érdekes, hogy a különböző pertípusok között különbség lelhető fel abban, hogy a népbírók közt volt-e nő: az ideológiai perek esetében alulreprezentált a női népbírók jelenléte, míg a háború alatti zsidó sértettek ügyeiben, illetve a nyilas szervezeti tagsághoz kötődő ügyekben felülreprezentáltak. Arra, hogy vajon minek köszönhető ez a különbség, nem térnek ki a szerzők.

Az ötödik fejezetben Barna Ildikó és Pető Andrea azt vizsgálják, hogy kik voltak azok a zsidó sértettek, akiknek az ügye a népbíróság elé került, és milyen tapasztalat érthette az eljárás során ezeket a sértetteket. A fejezet fő állítása, hogy a zsidó túlélők számára a népbíróság az igazságszolgáltatás be nem váltott ígéretének szimbólumává vált. A kutatás eredményei szerint a háború alatti zsidó sértettekkel kapcsolatos ügyek fele végződött felmentéssel, aminek az volt az üzenete, hogy a zsidóság elleni bűncselekmények elkövetése miatt nem az egész társadalom, hanem sokkal inkább egy szűk politikai réteg a felelős. A politikai igazságszolgáltatás a zsidóság számára még szimbolikusan sem történt meg, és ez hozzájárult ahhoz a szerzők szerint, hogy a II. világháború utáni zsidó identitás negatív és reaktív legyen.

A kötetet a szerzők egy rövid összefoglaló fejezettel zárják, ahol rámutatnak a legfontosabb eredményekre, és a korábban olvasott megállapításokat is új fénybe helyezik következtetéseik kiemelésével. Immáron a kutatási eredményeikkel hangsúlyozzák, hogy a népbíróságok második világháború utáni történetében legalább két korszak megkülönböztetése indokolt: a háborús bűnök vizsgáló, valamint a hatalomátvételt előkészítő korszaké. A megkülönböztetés a szerzők szerint semmiképp sem jelent éles elhatárolhatóságot, mert ezek a korszakok egymásba csúsznak. További fontos eredménye a kutatásnak, hogy rávilágít arra, hogy nők is tevékeny szereplői voltak a népbíróságoknak, akár vádlottként, akár bíróként, akár tanúként jelentek meg. A mindezidáig figyelmen kívül hagyott tanúk és ügyvédek elemzésére is különösen nagy figyelmet fordítottak a kutatók, és ezzel is új ismereteket adnak közre, hiszen bemutatták, hogy miképp tudtak hatást kifejteni a népbírósági ítéletekre.

A kötet, ahogyan a recenzió elején is említettük, hiánypótló. A magyarországi társadalomtörténet egy ritkán vizsgált témáját elemzi a szokásostól egészen eltérő forrás-feldolgozási módszerrel, amely a feltehető kutatási kérdések és az adott válaszok újszerűségét is maga után vonta. A könyv igen széles olvasóközönség számára lehet izgalmas. Érdeklődéssel forgathatják történészek, módszertanászok, szociológusok, a társadalmi nemek iránt érdeklődők és a zsidóság történetével foglalkozók egyaránt. Nincs kétségünk afelől, hogy mindezeknek a területeknek a képviselői új tudással gazdagodnak, ha elolvassák a könyvet, és abban is biztosak vagyunk, hogy mások is kedvet kapnak hasonlóan innovatív adatfelvételi módszerek kidolgozására, alkalmazására.